

РЕФОРМА 1861 РОКУ ТА ЇЇ ОЦІНКА В ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

На початку ХХІ століття українське суспільство переживає процес надзвичайно важливого, порою болісного національного самоусвідомлення. В таких умовах зростає роль історії, адже "бачення" себе в минулому сприяє згуртуванню спільноти, віднайдення нею свого місця в сучасному світі"¹. Безперечно, в минулому нашого народу було багато вікопомних подій, але сьогодні хотілося б повернутись до порівняно недалекого від нас - ХІХ століття. Адже саме воно є своєрідним фундаментом, на якому розбудована модерна українська нація. Саме з нього ми успадкували значну частину своїх національних символів, і саме в ньому жили й творили люди, що і перетворили українську етнографічну масу на народ із власним менталітетом і світоглядом, з розумінням своєї окремішності від інших.

В даній статті автор ставить за мету простежити та проаналізувати різні підходи та трактування селянської реформи 1861 року в роботах дослідників кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Останнім часом інтерес до ХІХ століття призвів до появи ряду досліджень. Наприклад, вийшло в світ періодичне видання: "Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століть". В ньому розглядаються різні аспекти окресленої в назві історичної епохи. Серед вміщених праць привертає увагу робота члена-кореспондента НАН України, д.і.н., проф. О.П. Реснта. Стаття з аналогічною назвою була опублікована і в "Українському історичному журналі".

До певної міри узагальнюючим з питань історії ХІХ століття стало дослідження-монографія О. Реснта "Україна в імперську добу (ХІХ- початок ХХ ст.)". В книзі розглядаються політико-правові, національно-культурні, соціальні та економічні сторінки життя нашого народу.

При бажанні можна перерахувати ще декілька цікавих досліджень, але все ж порівняно з вивченням радянського періоду події ХІХ століття залишаються "дещо у затінку", за певним винятком "хіба що національно-визвольної проблематики"².

Звичайно, ХІХ століття вмістило в собі величезну кількість визначних подій. Але на думку багатьох українських, російських і закордонних істориків, і ще в більшій мірі сучасників, визначальним, "переломним", "поворотним пунктом" всього цього часу, а то і всієї вітчизняної історії стала відміна кріпосного права в Російській імперії в 1861 році і реформи, що її супроводжували.

Складність проблем, що вирішувались в ході цих перетворень, особливо зрозумілі нам сьогодні, коли сучасна українська держава теж перебуває в процесі змін. Тим більше прикро, що тема реформи 1861 року поки що не є в епіцентрі уваги українських істориків. За останній час не було фундаментальних праць з цього питання, більше того, за період незалежності України в провідному з питань історії "Українському історичному журналі" не опубліковано жодної роботи, що мала би в основі дослідження реформи 60-х – 70-х років, хоча згадуються вони неодноразово.

До певної міри це можна пояснити деяким зниженням інтересу до подібної проблематики останніми роками, можливо у зв'язку з тим, що вивчення цих подій може вестись лише в контексті того, що Україна була тоді складовою Російської імперії, і життєво-важливі рішення приймались в тодішній метрополії, в Петербурзі³. А це не зовсім співпадало з "необхідністю самоствердження нової державної нації на рівні суспільної свідомості всіма засобами, в тому числі і науковою публіцистикою"⁴, що особливо було необхідно в молодій державі.

В радянські часи історія ХІХ століття розглядалась як "епоха капіталізму", вивчення якої "дає можливість ґрунтовно дослідити закономірності, особливості скасування кріпосного права і утвердження на Україні капіталістичної формації, виникнення і розвиток буржуазної нації, розшарування селянства...", а "початок глибокої і всебічної розробці проблем історії України поклав... В.І. Ленін". При цьому всіляко применшувались, а то і відкидались результати роботи дореволюційної немарксистської історіографії, що "хоч і ввела в науковий обіг значний фактичний матеріал, проте інтерпретувала його неправильно, зображуючи реформу 1861 року як визначний благодійний акт царя - "визволителя", що нібито відкрив народові шлях до справжньої свободи і щастя"⁵.

Попри це в 30-60-х роках вийшли ґрунтовні монографії Е.А.Мороховця, П.А. Зайончковського, Н.Н. Лещенко, В.П. Теплицького, Д.П. Пойди, А.В. Бондаревського⁶, які хоча і з урахуванням марксистської термінології, а по іншому було й неможливо, все ж внесли свій вагомий

вклад у вивчення цих питань. Тривалий час (майже 20 років) досліджувала період реформ "Група по изучению революционной ситуации в России на исходе 1850-х – начале 1860-х годов" створена по рішенням Бюро Відділення історії АН СРСР академіком М.В. Нечкіною, що провела 135 засідань і заслухала 174 доповіді. (Дослідження велось в ракурсі доведення, що "Реформа 1861 року – це побічний продукт революційної боротьби")⁷.

В дореволюційні часи було видано теж величезну кількість праць⁸, і все ж оцінка реформи 1861 року неоднозначна і викликає наукові дискусії.

Уже з початку XIX століття для значної частини правлячої верхівки Російської імперії стала очевидною шкідливість збереження для країни кріпосної системи. В цей час розпочинаються несподівані кроки по зміні існуючого стану. Так, в 1803 році за ініціативою наближеного до Олександра I графа С.П. Румянцова був виданий указ про вільних хліборобів ("свободных хлебопашцах"), за яким поміщики отримували право відпускати селян на волю, наділяючи їх при цьому землею, але на реальне життя в країні це не мало особливого впливу⁹. Аналогічно безрезультативними були й реформаторські зусилля Сперанського. Причиною цих невдач була консервативність і небажання змін значної частини дворянства. Показовими є слова Олександра I, що він особисто готовий дати Росії навіть конституцію, але при цьому виїде з сім'єю до Польщі, оскільки він розуміє необхідність реформ, але боїться їх наслідків для себе особисто.

В першій половині XIX століття селянство поділялось на кілька основних розрядів (приватновласницькі, удільні, державні). Першим було реорганізовано життя державних селян, ці зміни отримали назву "реформи Кисельова". 26 грудня 1837 року було створено Міністерство державного майна. Очолив його граф П.Д. Кисельов. Реформа носила обережний, а часом і нерішучий характер, але все ж таки було прирівняно державних селян до вільних людей, введено їх самоуправління, замість попередньої суворой регламентації життя, змінено податкову систему¹⁰.

В 40-х роках обговорювався проект впровадження інвентарів (особливих угод в яких би регламентувались розміри селянських наділів та повинності за користування ними). Але наразившись на спротив дворянства проект був трансформований в прийнятий 2 квітня 1842 року указ про "зобов'язаних селян", де вирішення питання віддавалось самим поміщикам, тому виконання його залишилось лише на папері. Винятком стало впровадження в 1846 році інвентарної реформи на Правобережній Україні генерал-губернатором Бібіковим. Але цей виняток можна пояснити бажанням влади хоч трохи послабити польське дворянство, що переважало в економічному та політичному житті регіону і було опозиційно налаштоване. Поземельний устрій тут регламентували Інвентарні правила від 26 травня 1847 року з змінами від 29 грудня 1848 року. Але оскільки впроваджували їх поміщики, то реального покращення селянського життя не сталося, більше того, при проведенні земельного розмежування дворяни відібрали у селян значні земельні відрізки.

До середини століття шкідливість і небезпечність збереження кріпацтва стала очевидною навіть для людей, що уособлювали владний режим. Так, Бенкендорф називав кріпацтво "пороховим погребом під державою", що може вибухнути¹¹. Загальновідомими стали слова відомого урядовця епохи Олександра II Петра Валуєва про Росію 50-х років: "зверху блиск, внизу гниль"¹².

Останнім аргументом на користь реформ стала поразка в Кримській війні (1853-1856). Потреба в модернізації країни вийшла на порядок дня, без неї успішний розвиток був неможливий.

В радянській історичній літературі 1861 рік розглядався як "рубіж двох формацій, двох Росій", а про країну, що вона перетворилась з кріпосницької на буржуазну. Правда, вказувалось, що Росія пізніше інших європейських країн і під їх впливом вступила на шлях капіталістичного розвитку. Була країною "вторинного розвитку", що наклало специфічний відбиток на всі процеси. Подібні зміни називають ще "наздоганяючою модернізацією". Тобто, засвоєнням передових технологій та економічних механізмів, що не є природним, органічним, а під тиском "сусідніх економічно розвинутіших держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру"¹³.

Тому новий імператор Олександр II уже не мав часу відкладати неминучі зміни. Сучасники подій відчували це негайно. Загальним було переконання: "Ми вступили в нову еру, еру життя політичного і соціального. Звільнення селян є переворот набагато більш великий, ніж всі, які Росія перенесла раніше".

Перші смутні слухи про неминучу реформу поповзли країною після опублікування маніфесту 19 березня 1856 року, в якому оголошувались умови Паризького миру, а більш визначеними вони стали після промови Олександра II в Москві 30 березня 1856 року, де прозвучали його знамениті слова: "Набагато краще, щоби це відбулося зверху, ніж знизу".

Не зупиняючись на самій історії підготовки звільнення кріпосного селянства, нагадаємо, що пройшла вона кілька етапів: створення в січні 1857 року Секретного комітету; рескрипт від 20 листопада 1857 року на ім'я віленського генерал-губернатора Назімова, де вперше було офіційно визнано необхідність відміни кріпосного права; робота Головного комітету вкінці 1858 року, коли було визначено мету реформ ("поступове перетворення селян у власників своїх наділів шляхом викупу"); діяльність Редакційних комісій (березень 1859 – жовтень 1860); як наслідок всієї роботи "Положення 19 лютого", які цар підписав наступного дня після завершального засідання Державної Ради в шосту річницю свого вступу на престол.

Водночас варто зауважити відсутність єдиних підходів і поглядів різних груп дворянства на реформу. Так, Л.Захарова наводить чисельні приклади "неоднорідності вимог дворянства"¹⁴. Про неприйняття урядової програми в середовищі російської аристократії, яка мала свій погляд на реформування (найвідоміші представники О.П. Бобринський, В.О.Бобринський, П.А.Шувалов, В.В.Долгорукий, А.С.Меншиков), пише Христофоров¹⁵.

Були в Росії XIX століття й суспільні діячі, що ставились до всіх "Великих реформ" вкрай негативно. Показовим можна назвати "мислителя-традиціоналіста" К.М.Леонтєва. В своїх поглядах він виходив з доказів історичної необхідності кріпосного права. На його думку) під час правління Олександра II відбулось "падіння Росії з досягнутих нею державно-культурних висот". Епоху реформ Леонтєв вважав "не просто либеральною, але і в багатьох відношеннях прямо революційною". Мислитель переконував, що в Росії переміг "крайній європеїзм", відбувся "космополітичний погром", що саме діяльність царя-реформатора відкрила новий і останній етап її історичної еволюції. Правда, в цьому він вбачав явище закономірне, що здійснювалось "природнім ходом розвитку і було не помилкою, а невідворотним історичним фатумом, невідворотним державним горем, засобом відвернення зла ще гіршого – революції в класичному розумінні цього слова"¹⁶

Надзвичайно відомий вислів, яким характеризував ситуацію в Росії після 1861 року В.Ленін (запозичивши його в Л.Толстого з роману "Анна Кареніна"): "У нас тепер, коли все це перевернулось і тільки вкладається, питання про те, як вкладаються ці умови, є єдине важливе питання в Росії". Його ж вважав ключовим для розуміння ситуації і академік Дружинін. Адже реформи, що відбувались, мали повністю змінити стереотипи поведінки величезної кількості людей: селяни отримали особисту свободу, лише з травня по жовтень 1861 було утворено 8751 волость з органами селянського самоуправління, що не могло відбутись безболісно (лише за офіційними даними за період з березня по травень 1861 року відбулось 647 селянських бунтів в 1660 селах).

Згадавши про селянські виступи, неминуче повертаємось до питання про основні причини реформи 1861 року та особливості її проведення в оцінці представників різних історичних напрямків.

В радянські часи домінуючою була думка, що: "Реформа 1861 року – побічний продукт революційної боротьби", хоча більш-менш широкі виступи були, як загально відомо, не до, а після скасування кріпацтва, і навіть змушені були визнавати, що революційний рух в Росії був надзвичайно слабким.

Аналізуючи реформу 1861 року, академік М.Дружинін (розглядав її як фактор впливу на економіку російського села) вважав, що "негайно отримуючи особисту свободу, кріпосні селяни залишались прикріпленими до землі, а система феодалної експлуатації по суті без змін", а уряд Олександра II прагнув якомога більше врахувати інтереси дворянства "і в той же час зміцнити самодержавство, що похитнулось важким результатом Кримської війни". Але разом з тим він писав, що надання селянину громадянських і господарських прав посилює в ньому бажання зміцнювати і розвивати своє господарство, що мало позитивне значення.¹⁷

Докладно вивчала реформу 1861 року д.і.н., професор Я. Захарова. В своїх працях вона зосереджувала увагу на проблемі "кризи верхів", ролі уряду та дворянства в реформі. Історик в своїх працях 70-х років писала, що боязнь революції червоною ниткою проходить через всі урядові матеріали. На її думку реформа лише відсунула крах існуючої системи, але не забезпечила мирної її еволюції. Вона ж писала про феодално-кріпосницькі пережитки в ході її проведення. Захарова приходить до висновку, що реформа виявила силу абсолютизму, дозволила йому вийти з кризи, оскільки в Росії не було суспільних сил для революційного вирішення питання, реформа мала буржуазний характер, утворились два типи господарств (селянські та поміщицькі) з великими перевагами для поміщиків.

В своїй роботі кінця 80-х років Захарова вказує на драматичну долю реформ, їх половинчастість і непослідовність, що "реформа 1861 року, відмінивши кріпосне право, не вирішила земельного питання, а завязала новий "гордіїв вузол", який не розрубали навіть дві буржуазні

революції." Вона оцінювала ті події як "переворот зверху", а самі реформи як "вдалі". Розглядала вона і вплив реформи на життя селянської громади¹⁸.

Свої погляди про вплив реформи 1861 року на життя в Росії обстоював П. Риндзюньський. Він вважав, що буржуазні реформи 60-х років не змінили політичної структури Росії. Система державних установ залишилась в основному такою, якою вона склалась в феодальні часи. Зберігся недоторканим і такий важливий середньовічний інститут як необмежена монархія, хоча в другій половині XIX століття ця "дворянсько-аристократична... монархія проводила буржуазну політику". Наміри творців реформи він називає "реакційною утопією", яка незважаючи на міри прийняті в 1861 році, не відвернула розвитку капіталізму, а посилила його¹⁹. Гадається, оцінка все ж таки є занадто критичною.

Український історик В.Шевченко оцінював "скасування кріпосного права в Росії як закономірний наслідок соціально-економічного й політичного краху всієї системи феодального способу виробництва", і вважав, що реформа, проведена "згори" самими ж кріпосниками, не могла досягнути своєї мети. Досліджуючи питання земельної власності, він писав: "Пресловуте "звільнення" селян виявилось звільненням їх від землі. Але все ж таки це було "переломним моментом в історії Росії", який дозволив "за порівняно короткий проміжок часу здійснити перетворення, на які інші народи Європи витратили цілі століття"²⁰.

Одними із перших модернізували погляд на відміну кріпосного права відомі науковці І.Пантін і Є.Плімак, які вважали, що звільнення не можна розглядати ізольовано від подій в країні, адже "дослідник абсолютно нічого не зрозуміє якщо він прийме примару "пугачовщини", що підштовхувала царизм до реформ, за дещо їй подібне і до того ж абстрагується від зрушень в європейській системі в цілому, які торкнулися безпосередньо і Росії". Вони знов повертаються до концепції, викладеної в ювілейному виданні 1911 року "Велика реформа", вважаючи, що головним виконавцем було самодержавство, цар Олександр II", хоча "виконавець провів справу погано. Він викопав могилу і для себе самого, і для всього дому Романових, і для всієї самодержавної Росії".

Вони ж наполягали, що для вивчення "епохи 1861 року" в нього має ввійти ще один вимір – "момент всесвітньої історії", вважаючи її "частковим, національним епізодом всесвітньо-історичного процесу". Тому дослідники погоджувались з думкою, викладеною в колективній монографії під редакцією академіка Нечкіної ("Розгадка парадоксу була б дуже цікавою – вона ще попереду, питання недостатньо вивчене"), що трактовка "епохи 1861 року" важка для осмислення: "Не так легко виробити цільну і точну загальну концепцію епохи... об'єднуючу та пояснюючу всі її елементи, таку що враховує загальносвітові закономірності розвитку і їх специфічне відображення в даних національних умовах..."²¹.

Погляд на реформу як на "революцію зверху" обстоював історик Ейдельман, вважаючи, що завдяки цьому: "Росія стала іншою. Було зроблено хай перший, але помітний крок на шляху перетворення країни в буржуазну монархію. Можна сказати, що тип російського життя визначився на декілька десятиліть, принаймні до 1905 року". На його думку, реформи стимулювали громадянську активність, і як певний висновок: "революція зверху" в умовах Росії має і позитивні, і негативні риси.

Не погоджувався з оцінками Ейдельмана В.Дякін. Він відкидав погляд на реформу 1861 року, як на "революцію зверху", вважав ці події здійсненими під тиском обставин і розглядав як втрачений шанс. На його думку, в цей період "проскочили те останнє, можливо передостаннє, роздоріжжя на якому можна було обрати інший шлях, ніж той, який наближав країну до революції знизу"²².

Аналізу проблем реформи 1861 року і питань селянського самоуправління присвятила свою роботу В. Краснова. Вона підкреслювала наскільки значною була увага в самому "Положенні" до цих питань. Поява місцевого селянського самоврядування оцінювалась нею як один з найбільших успіхів реформи²³.

Реформу 1861 року як фактор прискорення "процесу становлення і консолідації української нації" розглядав В. Сарбей. Він писав "...розвиток економіки України на основі ринкових (капіталістичних) відносин, шлях яким відкрили соціально-економічні та державно-політичні реформи, здійсненні на всій території Російської імперії... стимулював і процес консолідації української нації".

Маніфест 19 лютого 1861 року як "епохальний за значенням документ", що "являв собою незграбну й заплутану за своєю суттю заяву" оцінює Орест Субтельний та вважає, що без цих змін "подальша соціально-економічна модернізація імперії була б неможливою".

Як причину реформи розглядав "загострення соціально-економічних суперечностей, поразку в Кримській війні" Б. Кухта. Він звертає увагу, що з "реформою більшість українських селян отримували індивідуальне право на землю", а ця "особливість мала значний вплив на формування

ментальності та приватновласницької психології українства, які розвивались як нація приватних власників хліборобів". В своїй роботі Б. Кухта підкреслює, що "селяни викупували власну волю, оскільки загальна викупна сума за селянські наділи становила 867 млн. крб., у той час як ринкова ціна – 648 млн. крб.", а також пише про "соціальну диференціацію українського селянства" та приходиться до узагальнення: "Реформи прискорили розвиток капіталізму, проте не ліквідували феодальних пережитків".

Погляд на ті події як початок зародження "процесу масового становлення фермерських господарств" обстоював М. Якименко. Він вважає, що "колишні поміщицькі селяни викупували не стільки землю, скільки власну свободу", а завдання реформи 1861 року "полягало в тому, щоб поміщик міг отримати капітал, який би дав йому можливість одержати такий же прибуток за процентами, який дорівнював розміру оброчного податку селянина до скасування кріпосного права"²⁴.

Розглядає проведення реформування на Правобережній Україні Даніель Бовуа. Цікавим є його погляд на ці зміни як на один з елементів "польсько-українського антагонізму у земельному питанні". Саме цим він пояснює певні пільги, що їх отримали селяни цього регіону порівняно з жителями інших частин України та Російської імперії²⁵.

Питання впливу реформи на окрему групу представників російського дворянства було піднято в роботі О. Машкіна. На його думку: "Ліквідація кріпосництва... значною мірою змінила суспільно-економічне становище всіх класів, станів та соціальних груп імперії, в тому числі російського дворянства. Останнє, зокрема, хоча й переважно зберегло свої земельні володіння, однак позбавлене робочих рук залежного від нього селянства, змушене було пристосовуватись до нових економічних умов. З цією метою дворянство пореформеної доби... стало брати активну участь у торгівельно-підприємницькій діяльності".

Як чинник впливу на зміну стереотипів поведінки селянства розглядала реформу 1861 року історик І. Милоголова.

На думку Ю. Присяжнюка, після скасування кріпосного права "українські селяни зберігали свої традиційні культурно-світоглядні цінності, станово-класову самобутність". Він же вважає, що дані перетворення "істотно прискорили триваючу в Росії ще з першої половини XIX століття ринкову еволюцію аграрних відносин" та "об'єктивно спонукали всіх основних суб'єктів господарської діяльності на землі глибоко осмислювати сутність тогочасних традиційних аграрних відносин". Дослідник доводить "інтенсифікацію ринкових відносин в аграрному секторі економіки України".

Про зміни, які привнесла у справи управління державними селянами реформа 1861 року йдеться в статті В. Орлик.

Заслуговує на увагу об'ємна монографія М. Гримич. Поряд з іншими питаннями, вона розглядає і вплив скасування кріпосного права на правові норми, звичаї та уявлення, що побутували в народній свідомості в різних регіонах України в той час.

Не погоджується з думкою, що влада поділилась з суспільством власністю під час селянської реформи Амосов. На його думку, "...по реформі 1861 року ніхто не ділився і не думав ділитись з селянами правом власності. Навпаки, розподіл земель відбувався таким чином, що була створена конфліктна ситуація при обробітку селянами наявних в них у користуванні наділів через те, що в них вклинювались належні поміщикам відрізки".

На проведення реформи в інтересах поміщиків вказує С. Борисевич. "Однак інакше й бути не могло, пише він, – адже дворяни були монопольними власниками землі, а селяни – лише користувачами, й унаслідок реформи землевласники повинні були позбутись частини своєї власності"²⁶.

Отже, оцінюючи різні підходи та трактування селянської реформи 1861 року робимо очевидний висновок про значну заполітизованість в минулому цієї проблеми, яку в радянські часи можна було розглядати виключно з позицій "марксистсько-ленінської методології", і лише з початком "горбачовської перебудови" намітились зміни. Тому саме сучасні історики, не відкидаючи величезних напрацювань як дореволюційних, так і радянських дослідників, а використовуючи накопичену інформацію мають спробувати вибудувати нову концепцію великої селянської реформи 1861 року, яка врахувала б різні чинники (внутрішні, зовнішні), що зробили неминучими самі перетворення у такому варіанті, який увійшов в історію і водночас не була мертвою схемою-догмою. При цьому важливо не забувати про вивчення впливу суспільних перетворень на життя самої людини в усіх його проявах та аспектах.

Розробка подібної проблематики тим більш важлива, що наша країна одна з не багатьох, яка уже тривалий час знаходиться в процесі перманентних змін. Тому аналіз реформ середини XIX

століття, попри їх очевидну відмінність від умов нашого часу, міг би бути корисним і історикам, і широкому загалу зацікавлених сучасників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Удод О. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування і роздуми // УІЖ.- 2005.- № 2. - С. 167; 2. Проблеми історії України XIX – початку XX століть. Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інститут історії України НАН України. – К., 2000-2002; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Стан і перспективи наукової розробки // УІЖ.- 2000.- №2. - С. 3-27; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). - К., 2003. -340 с.; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Стан і перспективи наукової розробки // УІЖ.- 2000.- №2. - С. 6; 3. Григоренко В. Міжнародна наукова конференція "Економічна історія Росії XIX – XX ст.: сучасний погляд" // УІЖ.- 1998.- №2. - С. 151; 4. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Стан і перспективи наукової розробки // УІЖ.-2000. - №2. - С. 5; 5. Лещенко М. Стан і завдання розробки проблем історії України епохи капіталізму // Архіви України. -1972. -№2. – С. 18-19,20; 6. Мороховец Э. Крестьянская реформа 1861 года. - М., 1937; Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1960. – 367 с.; Зайончковский П. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. - М., 1958; Зайончковский П. Советская историография реформы 1861 года // Вопросы истории. - 1961. - №2. - С. 85-104; Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К., 1959; Теплицкий В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1959; Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период. - Днепропетровск, 1960; Бондаревский А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861. - К., 1961; 7. Революционная ситуация в России в середине XIX века. - М., 1978. - С. 7,9,16; 8. "Великая реформа" (19 февраля 1861 - 1911). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное издание. - Т.1-6. - М., 1911; Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861г.: Исторический обзор. – Т.1-3. – С-Пб., 1913; Иванюков И. Падение крепостного права в России.- Изд. 2. – С-Пб., 1903; Корнилов А. Крестьянская реформа. – С-Пб., 1905; 9. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1960. - С. 61; 10.Сахаров А. Тяжкий путь российского реформаторства // Свободная мысль. -1995. -№7. - С. 66-79; 11. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1960. - С. 63-65; Теплицкий В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1959. - С. 27-86; Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1960. - С. 52; 12. Гетманский А. Петр Александрович Валуев // Вопросы истории.- 2002. - №6. - С. 62; 13. Пантин И., Плимак Е. "Эпоха 1861 года" в России // Вопросы философии.- 1979.- №10. - С. 97-98; Бойко О. Історія України. - К., 2004. - С. 250; 14. Захарова Л. Правительственная программа отмены крепостного права в России // История СССР.- 1975. - №2. - С. 22,23-27; Дякин В. Сорок потерянних лет // Знание – сила.- 1991.- №2. - С. 3; Захарова Л. Дворянство и правительственная программа отмены крепостного права в России // Вопросы истории.- 1973.- №3. - С. 32-51; 15. Христофоров И. "Аристократическая" оппозиция Великим реформам. Конец 1850 – 1870-х гг. М., 2002; 16. Хатунцев С. Отечественная История в системе общественно-политических взглядов К.М. Леонтьева // Вопросы истории. – 2004. - №1. - С. 156-160; 17. Дружинин Н.Н. Влияние аграрных реформ 1860-х годов на экономику русской деревни // История СССР.- 1975.№5.с.22; Гетманский А. Петр Александрович Валуев // Вопросы истории.- 2002.- №6. - С. 65; Революционная ситуация в России в середине XIX века. - М., 1979. - С. 9-16; Пантин И., Плимак Е. "Эпоха 1861 года" в России // Вопросы философии. - 1979.- №10. - С. 100; Дружинин Н.Н. Влияние аграрных реформ 1860-х годов на экономику русской деревни // История СССР.- 1975.№5.с.23,26; 18. Захарова Л. Дворянство и правительственная программа отмены крепостного права в России // Вопросы истории.- 1973. - №3. - С. 32,50-51; Захарова Л. Правительственная программа отмены крепостного права в России // История СССР.- 1975. - №2. - С. 43,45,46; Захарова Л. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX века в России // Вопросы истории.- 1989. - №6. - С. 3-24.; Захарова Л. Крестьянская община в реформе 1861 года // Вестник Московского университета. Сер.8, История.- 1986. - №5. - С. 36-42; 19. Риндзюнский П. Российское самодержавие и его классовые основы (1861 – 1904 гг.) // История СССР.- 1977.- №2. - С. 37-41; 20. Шевченко В. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у др. пол. XIX – на початку XX ст // УІЖ.- 1981. - №11. - С. 61-62; 21. Пантин И., Плимак Е. "Эпоха 1861 года" в России // Вопросы философии.- 1979. - №10. - С. 101,102,108,109; 22. Ейдельман Н. Революция сверху в России // Наука и жизнь.- 1989. - №3. - С. 101; Дякин В. Сорок потерянних лет // Знание – сила.- 1991. - №2. - С. 2-4; 23. Краснова В.Б. Положение 19 февраля 1861 года и образование крестьянского самоуправления // Вестник Московского университета. Сер.8.- История.- 1989.- №7. - С. 67; 24. Сарбей В. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в др. пол. XIX ст // УІЖ.- 1991.- №5. - С. 38; Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1993. - С. 318,322; Кухта Б. З історії української політичної думки. - К., 1994. - С. 149-151; Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // УІЖ.- 1996. - №1. - С. 3-4; 25. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914.- К., 1998. - С. 82-89; 26. Машкін О. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України др. пол. XIX – поч. XX ст // УІЖ.- 1998.- №2. - С. 83; . Милогорова И. Крестьянка в русской пореформенной деревне // Вестник Московского университета. Сер.8, История.- 1998. - №2. - С. 61-77;

Милоголова И. О праве собственности в пореформенной крестьянской семье. 1861-1900 гг // Вестник Московского университета. Сер.8, История.- 1999.- №1. - С. 22-32; Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // УІЖ.- 1999.- №3. - С. 24; Присяжнюк Ю. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (др. пол. XIX – 1905р.) // УІЖ. – 2000 -№5. - С. 88,89,95; Орлик В. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії // УІЖ.- 2004. - №2. - С. 119; Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі України в XIX – поч. XX ст. - К., 2004. - С. 80-106; Амосов А.И. Эволюция денежной системы России // Вопросы истории. - 2003. - №8. - С. 93; Борисович С. Реалізація чиншової реформи в Подільській губернії // УІЖ.- 2005.- №2. - С. 78.

С.І. Іскра

КАТОЛИЦЬКІ ЗГРОМАДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

В останні десятиліття ХХ ст. на теренах Поділля починають розбудовуватись римо-католицькі парафії, які довгий час за роки войовничого атеїзму були в занепаді. Відновлення не лише літургійної, але й просвітницької діяльності багатьох чернечих орденів сприяє духовному відродженню мешканців краю, налагодженню зв'язків з одновірцями в інших державах, вихованню толерантності та релігійної терпимості. Звичайно, історія відносин між православними та католиками на Поділлі знає багато темних сторін. Представники обох християнських конфесій припускалися і кривавих помилок, і зневаги один до одного, і викривлень та спотворень фактів. За сучасних умов є важливим відновлення історичної справедливості у визначенні місця та ролі католицьких інститутів в духовному житті краю. Цей процес, на думку автора, слід починати з вивчення діяльності католицької церкви з часів її появи на території Поділля.

В сучасній історичній та культурологічній літературі тема діяльності римо-католицьких парафій в містах середньовічного Поділля є малодослідженою. Найбільш відомою і авторитетною для науковців стала праця російського історика Митрофана Симашкевича¹. Та знайомство з дослідженнями польських учених дозволяє висловити думку про те, що багато фактів у роботі росіянина спотворено та викривлено. М.Симашкевич був вірним православним і ставився до католиків з ненавистю та неповагою, що не могло не вплинути на викладення історичного матеріалу та суб'єктивність висловлень.

Окрему, дещо уривчасту інформацію про функціонування римо-католицьких парафій та монастирів в містах середньовічного Поділля можна віднайти в дослідженнях, присвячених подільській дієцезії, ксьондза В.Марчинського², А. Пшезджецького³, В.Гурського⁴, А.Ролле⁵. Про становлення Кам'янець-Подільської дієцезії йдеться мова у роботі В.Абрахама⁶, чий спостереження, однак, є досить поверхневими. Певну інформацію про межі Кам'янець-Подільської дієцезії до періоду Новітнього часу дає дослідження ксьондза Б.Кумора⁷. Досить скупа інформація на тему діяльності католицької церкви на теренах Поділля в добу Середньовіччя спорадично з'являється в історичних розвідках М.Балінського, Т.Ліпінського⁸ та А.Яблоновського⁹, а також в монографії пера А.Прусевича¹⁰. Українські та російські дослідники, зазвичай, применшували значення католицьких інституцій як на Поділлі, так і в Україні взагалі. На сьогоднішній день так і не з'явився науковий аналіз проблеми. Тема заснування та функціонування католицької дієцезії до 1434 р. розглядається в історичних розвідках нашого сучасника, професора педагогічної академії м. Краків Тадеуша М.Трайдоса, який працює над дослідженням діяльності Кам'янець-Подільської дієцезії¹¹.

Метою даної статті стало, спираючись на дослідження польських науковців, визначення головних віх діяльності католицької церкви на теренах середньовічного Поділля, які досі не набули системного наукового вигляду у вітчизняних історичних дослідженнях. Брак нових праць з історії католицизму в цьому регіоні пов'язаний зі знищенням архіву Кам'янець-Подільської дієцезії, яка була скасована російським царським урядом у 1866 році і відновлена лише 1991 року. Так, 16 січня 1991 року Римський Понтифік Іоан Павло II призначив єпископом відродженої єпархії священика Яна Ольшанського, котрий осів у Кафедральному костьолі під заступництвом св. Петра і Павла у Кам'янці-Подільському. Окремі документи були знайдені у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка. Наявність нових цікавих документів в архівах Києва та Проскурова (Хмельницької обл.) засвідчує Т.М.Трайдос¹². В архівах м. Проскурів зберігаються документи подільського деканату з початку ХІХ ст.

Утвердження католицької церкви на Поділлі відповідало політичним інтересам польського королівства, під владою якого знаходився край. Польська корона прагнула також і релігійного впливу